

«QIRIQ QIZ» DÁSTANINDA QOLLANILGAN SESLIK QUBILISLARDIŃ QOLLANILIW ÓZGESHELIGI

Tursinbaev Amangeldi

Annotaciya. Bu maqolada qoraqalpoq dostoni hisoblangan «Qirq qiz» dostonida alliteraciya, assonans, anafora va efiforalarning qo`llanilish masalasini tahlil qildik. Ular haqida ham malumotlar keltirib ótildi. Misollar bilan malumotlar berildi.

Kalit so'zlar. alliteraciya, assonans, anafora, efifora, teoriya

Tuwısqan túrkiy tilles xalıqlardağı sıyaqlı qaraqalpaq xalıq awızeki ádebiyatında da sesler oyınına quralğan bunday qatarlardı kóplep ushıratamız.

Bunday qubılıslar xalıqtıń kúndelikli sóylew tilinde de derlik poeziyalıq emes, prozalıq hám dramalıq shıǵarmalarda da ushırasıwı múmkin. Kórkem shıǵarmalardağı birgelikli dawıssız seslerdiń aytalanıp qollanılıwı ádebiyattanıw ilimindegi alliteraciya dep ataladı. «Alliteraciya (lat ad-janında, qasında, litreza – hárip; háriples) birgelikli dawıssız seslerdi tákirarlap qollanıwarqalı kórkem sózdiń tásirililigi kúsheyetuǵın ádebıy usıl. Alliteraciya pútkil dúnyadağı xalıqlardıń poeziyası hám ádebiyatında ushırasadı» (57, 18), - dep túsinik beredi A.Kvyatkovskiy hám ol Gomerdiń, Geziodtıń, Goracydiń, Bergiliydiń, sonday-aq Evropalı shayırlar Danteniń, Petrarkanıń, Ronsardiń hám Shekspirdiń qosıqları da alliteraciyaǵa oǵada bay bolǵanın aytıp ótedi.

Qaraqalpaq xalıq dástanlarındağı jırawlar jırlaytuǵın qosıq qatarlarınıń, terme hám tolǵawlardıń uzaq ásirler dawamında saqlanıw bizge jetiwinde, olardıń tásir kúshiniń sapalılıǵında alliteraciyanıń tutqan ornı ayırıqsha. «Qoblan» dástanındağı (Qaraqalpaq folklorı, VIII t., Nókis 1981) Qoblannıń mingen atı Torıǵa marapat aytıp:

Qoltıǵında qanatı,

Irgı-ırgı torı atım.

Oylarǵa tikken otawday,

Tuyaǵı sulıw Torı atım.

Taqqaq qazıq sekilli,

Ayaǵıń sulıw Torı atım,

Taqırdan tartqaq salmaday,

Moyınıń sulıw Torı atım (129).

-degen maqtawındağı birinshi qatarında eki «q» bir «ǵ», eki «t» bir «d» dawıssız sesi, ekinshi qatarda úsh «r», eki «ǵ», eki «t» dawıssız sesi, úshinshi qatarda eki «t» bir «d» dawıssız sesi, tórtinshi qatarda úsh «t», besinshi qatarda bes «q» bir «k», altınshi qatarda eki «t», jetinshi qatarda úsh «t» eki «d», eki «q» hám eki «r», segizinshi qatarda

eki «t» dawssız sesleri úylesip, qaytalanıp kelgenlikten sınırlap esitilip, tınlawshıda jaǵımlı tásirleiwshilik payda etedi.

Alliteraciyanıń qollanıw órisi tuwralı A. M. Sherbaktıń mınanday bahalı pikiri bar: «Kishi Aziya, Kavkaz, Povoljiya, Shıǵıs Túrkiстан hám Orta Aziyanıń Oraylıq bólimi tyurklerinde alliteraciya negizinen xalıq poeziyası janlarında ushırasadı hám keń túrde en jaymaǵan. Sibir hám Altay tyurklerinde bolsa alliteraciya poeziyanıń barlıq janlarında keńnen tarqalǵan, shártli túrde boladı» (129, 144-145).

Kópsilik ilimpazlar Ájiniyaz qosıqlarındaǵı muzikalıqtıń, qulaqqa jaǵımlı bolıp esitiliwiniń sırların arab-parsı sózlerin kóp paydalanıwlarınan izleydi. Á.Pirnazarov «Ájiniyazdıń lirikalıq qosıqlarındaǵı sheberlikler tuwralı pikirleriniń birinde, Ájiniyaz tap sol shet tili leksikası joqarı poetikalıq múmkinshilikke iye bolǵanın sezgenlikten óz qosıqlarına alıp kirdi» (97, 81), - dep arab-parsı leksikasınan kiritilgen sózlerdi mısıl sıpatında usınadı. «...Kórip otırǵanıımızday bunday sózlerdi paydalanıw biziń poeziya haqqındaǵı tendenciyaımızǵa qayshı kelmeydi al ulıwma ... rawajlandıradı... ol óz qosıǵına arab-parsı sózlerin muzikalıq kórinisti bayıtıw ushin alıp kirdi» (97, 81), - dep pikirini dawam etedi Á.Pirnazarov.

Biziń oyımızsha, Á.Pirnazarovtıń arab-parsı sózlerin artıqsha orınǵa qoyıp «tap sol shet tili leksikası joqarı poetikalıq múmkinshilikke iye bolǵanlıǵı ushin» Ájiniyaz óz qosıqlarına kiriti, degen pikiri sál ústirtinlew ayılǵan. Bul orında biz B.Mayakovskiydıń «... eski shayırlar alliteraciyalardan tiykarınan sózdiń jaǵımlı xawazlılıǵın, muzikalıǵın táminlew ushin paydalanǵan» (75, 85), degen pikirini esletip ótemiz. Durıs, arab-parsı sózleriniń Ájiniyaz poetikası leksikasınıń hám qosıq qatarlarınıń muzikalıǵın bayıtıwda úlesi bar. Bul – bir tárepi ǵana. Biziń pikirimizshe, arab-parsı sózlerine hádden tis artıqsha baha berilip, nátiyjede joqarı poetikalıq potencialǵa iye túrkiy xalıqlardıń sonıń ishinde qaraqalpaq xalıq poeziyasınıń áyyemnen kiyatırǵan usılları umıtılıp, tasada qalmawı kerek.

Qazaq ilimpazı Z.A.Axmetovtıń poetikalıq tildegi muzikalılıqtı táminleytuǵın alliteraciya, assonanslar hám ishki uyqaslar haqqında aytqan pikiri kúta áhmiyetli: «Seslik qaytalawlar sinirilgen alliteraciya hám assonanslar, ishki uyqaslar jırdaǵı keltirilgen qatarlar ushin muzikalılıqqa bay qural xızmetin atqaradı, qosıq tiliniń álwan túrli jańlap esitiliwin táminleydi, poetikalıq tilge ajayıp sınıǵırlı, kúshli muzikalıq inam etedi» (5, 281).

Bunday qásiyet hám qubılıslar Z.A.Axmetov jazǵanıday tek ǵana xalıq awızeki ádebiyatında emes, klassikalıq ádebiyat wákıllerinde de ushırasatuǵını sır emes.

Qaraqalpaq ádebiyatınıń klassik shayırı Ájiniyazdıń «Hárkimsániń yarı bolsa» dep baslanatuǵın qosıǵınan eki qatar mısál keltirip óteyik:

Sóyler sózi bolıp shiyrin,
Ózi turıp kózi kúlsin (15, 6)

Bul qatardaǵı birinshi qatarda eki «s» hám bir «z» menen bir «sh» dawıssız sesi, ekinshi qatardaǵı eki «z» hám bir «s» dawıssız sesleri óz ara úylesip ishki birgelikti payda etip tur. Juwmaqlanǵan sóz dizbekleriniń, kórkem gáptiń ishki qurılısında ózine tán qandayda ájayıp muzikalılıq, sınıǵırlı dúnyaǵa kelgen. Ishki uyqastıń qanday da bir belgileri seziledi.

Turkmen ádebiyatshısı R.Rejebov alliteraciyanı ádebiy iliminiń álipbesi (100, 303) sıpatında joqarı bahalaydı. «Qaǵıyda boyınsha, - dep jazadı ol, alliteraciya qosıq qatarındaǵı dawıssız seslerdiń úylesligi, basqasha aytqanda, bir dawıssız sestıń bir pútin qatar dawamında bir neshe ret qaytalanıwı... Bul tuwralı... jáne de anıǵıraǵı, bir neshe ret qaytalanǵan dawıssız sesler belgili bir, izbe-izlikke baǵınıp, qáde boyınsha qaytalanıwı kerek. Eger olardıń birinshisi sózdiń basında, ekinshisi ortasında úshinshisi sońında qaytalansa, alliteraciya hám úyleslik tuwralı gáp bolıwı – múmkin emes. Alliteraciya degenimiz, ol – dawıssız sestıń qosıq qatarındaǵı bir neshe sózdiń basında qaytalanıwı» (100, 303). A.Kvyatkovskiydiń pikirinshe «Alliteraciyanıń qosıqtaǵı bir jónkekeyligin hám turaqlılıǵın shayırdıń kórkemlilik taktı menen ólshem sezimtalıǵı anıqlaydı: onnan paydalanıw qaǵıydası joq hám bolıwı múmkin emes» (57, 18).

Qırǵız ilimpazı Q.Rısaliev «Qırǵız ırlarınıń strofikalıq tuzulushu» atlı miynetinde alliteraciyanıń áhmiyeti tuwralı... Alliteraciya hám seslerdiń garmoniyası hár bir qosıq qatarınıń hawazlılıǵın, jaǵımlılıǵın kúsheytip turıwı tiyis» (101, 116), dep jazǵan edi.

Kórkem fonetika poeziya yamasa proza tiliniń seslik quramına, onıń túrli-túrli qubılıwlarına kórkem fonetika delinedi. Dawıslı hám dawıssız seslerdiń, pátli hám pátsiz buwınlardıń, tıńǵınıń (pauzanıń), intonaciyanıń, sózlik hám seslik qaytalawlardıń tiyisli orınlarda qollanıwı kórkem fonetikalıq qubılıslardan.

Kórkem teksttiń seslik dúzilisi kópshilik jaǵdaylarda seslik qaytalawlar arqalı kórinedi. Seslik qaytalawlar súwretlenip atırǵan obyektte (adam, waqıya, peyzaj h.t.b.) yamasa ishki sezimlerdi kórkemlep beriwde úlken orın tutadı. Mısalı, qosıq qatarlarınıń aqırındaǵı uyqaslar seslik qaytalawdıń bir túri. Seslik qaytalawdıń bunday túrin ilimde epifora dep ataydı. Epiforalar qosıq tekstiniń qulaqq Seslik qaytalawlar qosıq qatarlarınıń aqırında ǵana emes, al basında da ushırasadı. Usınday qubılıslardıń «Qırıq qız» dástanında qollanıwın kórip ótemiz. Mısalı:

Az noʻgayli elatında,
Laqabi asqan,
Dáwleti tasqan,
Allayar degen bay boldı,
Tórt túligi say boldı.

Bul berilgen qatarlarda *asqan, tasqan, boldı*, sıyaqlı sózler epifora bolıp esaplanadı. Olar dástannıń hár bir qatannıń aqırǵı bólimlerinde qollanılǵan. Olardıń arasında *asqan hám tasqan* sózleri bir-biri menen seslik uyqas bolıp esaplanadı. Sol ushın da olardı epiforalarǵa misal etip keltirip ótiw múmkin.

Dushpannan óshti alǵanday,
Ǵayratlı, qaytpas, isine,
Xalayıq hayran qalǵanday,
Aqıllı, saqıy, keń peyil,
Kórgenniń kewli toǵanday.

Bul qatarlarda da dál sonday. Joqarıda aytıp ótkenimizdey *qalǵanday, alǵanday* sózleri bir-biri menen seslik jaqtan uyqasqan bolıp olar tiykarınan dástannıń sońǵı bólimlerinde birdey bolıp qaytalanbay stillik talapqa say tárizde seslik uyqas formasında qollanılǵan. Bunday uyqaslar dástanda kóplep ushırasadı.

Altı ulı bar edi,
Tal shıbıqtay tawlanǵan,
Altın kibi puwlanǵan,
Qara qaslı, qolań shashlı,
Jawdır kózli, shiyrin sózli,
Erni juqa qaymaqtay,
Awzı sulıw oymaqtay.

Bul misallarda da keltirilgen misallarda birdeylik jaǵınan uqsas bolǵan sózler emes bálkim hár qıylı seslik tárepten uyqasqan sózler ushırasadı.

Altın gáwhar basında,
Ózi on tórt jasında,
Altı uldıń ortasında,
Erke bolıp ol ósken,
Gúlayım atlı jalǵız qız boldı.

Bul joqarıda berilgen misallarda da joqarıdaǵıday bolıp esaplanadı. Sol ushında dástan basqa qosıq qatarlarınan ózgeshelenip turadı.

Seslerdiń qosıq qatarlarınıń basında qaytalanıwın ilimiy tilde **anafora** yamasa birgelkili baslanıw dep júritedi. Anafora qosıqtıń tásirshenligin (emocionallıgın) támiyinlew ushın qollanılatusın kórkem usıl. Anafora sózlerdiń intonaciyasın kúsheytiw menen birge ırğaqqa da tásir jasaydı. Dástanda bunday anaforalar ushıraspaydı.

Qosıq qatarlarında dawıslı seslerdiń qaytalanıwın **assonans** degen atama menen ańlatadı. Assonanslar qosıqta uyqastıń tolıq emes túrin dúziwde qollanıladı. **Assonans**- kórkem shıǵarmalarda yamasa poeziyada birdey dawıslı seslerdiń qaytalanıwı bolıp esaplanadı. Endi usınday uyqaslardı dástan qatarlarında qollanıwın kórip ótemiz. Mısalı:

«Aqıllım» degen at berdi,
Aq otawǵa aparıp,
Aldına soyıs qoydırdı.

Bul berilgen qatarlarda **a** dawıslı sesiniń qaytalanıwı ushırasadı.

Arqadan ısqırıp dawıl eser me?

Aspannıń juldızı jerge túser me?

Bul mısallarda da dál sonday **a** dawıslı sesiniń qaytalanıw jaǵdayı kórinedi.

Arman-berman júrgizdi,

Aytqanın etip hámmesi,

Atına onı mingizdi,

Allayarday baynız.

Bul berilgen mısallarda da joqarıdaǵıday dawıslı seslerdiń qollanılganın kóremiz. Kópshilik bóliminde **a** dawıslı sesi qaytalanǵan.

Gápte yamasa qosıq qatarlarında dawıssız seslerdiń jiyi-jiyi qaytalanıp keliwi (kópshilik jaǵdaylarda sózdiń basında qaytalanıwı) **alliteraciya** dep ataladı. (Latinsha **al** qaraqalpaqsha **ǵa-ge, qa-ke** hám **da-de, ta-te** jalǵawlarına sáykes keledi, **littera** - ha'rip degendi ańlatadı). Mısalı:

Bul berilgen qosıq qatarlarında **s, z, t, k, q** dawıssızlarınıń qollanılganın kóriwimiz múmkin. Sonday-aq, qosıq qatarlarınıń sońǵı bólimlerinde efiforalardıń qollanılganın da kóremiz.

Aybatlansa batırlar da qorqqanday,

Qulı bolıp esikte ot jaqqanday,

Názer salıp kelbetine qarasań,

Turqın onıń som altınnan soqqanday.

Usılay bolıp Gúlayım,

Keldi on bes jasına,
Kelgende on bes jasına,
Ayttırğan jigit kóp boldı,
Ağasınıń esigi,
Sayıshı batqa kóp boldı,
Sondadağı Gúlayım,
Birewin kózge ilmedi,
Bay balası kelse de,
Ońlı juwap bermedi,
Márt boldı qız jasınan,
Shuğıl sózge ermedi,
Tereńnen shıqqan qundızday,
Erte turıp, kesh batqan,
Ómirzaya juldızday,
Kórgenniń ishın jandırıp,
Súymey miyirin qandırıp,
Dáwrán súrdi Gúlayım,
Qasına qırq qız aldırıp,
Qarsı jawdan qaytpadı,
Tayınıp sóz aytpadı,
Shashların qıya taratpay,
Kelgen jigitti jaratpay,
Elden erek bolıwǵa,
Qırıq qızı menen Gúlayım,
Bárhá bólek turıwǵa,

Atasınan soraydı,
«Miywalı» degen atawın,
Berdi atası irkilmey,
Qızınıń etip qálewın,
Gúlayımday periyzat,
Jazdırıp endi tatawın,
Atası bergen mákánǵa,
Tiktirdi sánlep otawın,
Atasınıń ustrasınan,
On eki usta aldırıp,

Research Science and
Innovation House

Aylanasına otawdıń,
Qoladan qorǵan saldırdı,
Polat penen shoyınnan,
Dárwazasın oydırdı,
Bosaǵasın bekletip,
Qorǵasın polat quydırdı,
Dárwazanıń qapısın,

Sulıw qılıp sırt betin,

Bir jıl tórt ay soqtırdı,

Artıq jerin quydırdı,
Úlkenligin sonnan bil,
Qapısınıń bir jaǵın,
Úsh júz adam shaqırıp,
Zorǵa tiklep qoydırdı.

Bul berilgen qatarlarda *s*, *k*, *q* dawıssız sesleriniń qollanılǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Ónimli qollanılǵan.

Kórkem teksttiń seslik dúzilisi kópshilik jaǵdaylarda seslik qaytalawlar arqalı kórinedi. Seslik qaytalawlar súwretlenip atırǵan obyekt (adam, waqıya, peyzaj h.t.b.) yamasa ishki sezimlerdi kórkemlep beriwde úlken orın tutadı. Mısalı, qosıq qatarlarınıńa qırındaǵı uyqaslar seslik qaytalawdıń bir túri. Seslik qaytalawdıń bunday túrin ilimde **epifora** dep ataydı. Epiforalar qosıq tekstiniń qulaqq Seslik qaytalawlar qosıq qatarlarınıń aqırında ǵana emes, al basında da ushırasadı. Mısalı:

Jarqıraydı óniriniń **tumarı**,
Tarqaǵanday er jigittiń **qumarı**,
Usı jaslarına kelip Gúlayım,
Dúnyanıń júzine tústi **xabarı**.

Kórgen janlar kelbetine **toyǵanday**,
Ar-sar bolıp aqıl-huwshın **alganday**,
Aysız túnde shıqsa sol qız dalaǵa,
Qarańǵı úyge hasıl gáwhar **qoyǵanday**.

Baǵ ishinen hasıl güller **tergendey**,
Sawlatı onıń kún ornına **jürgendey**,
Kún shıqpastan qırq qız jıl qamal bolsa da,
Appaq júzi ay sáwlesin **bergendey**.

Bul joqarıda berilgen qosıq qatarlarında efıforlar qollanılgan. Olar qosıq qurılısınıń kórkemligin ele de asırıp turıptı.

Biz joqarıda aytqan qubılıslardıń bolıwı hár qanday dástanlarda yaǵnıy qosıq qurılısınıń hámмесinde qaytalanıwı sıyaqlı jaǵdaylar ushıraydı. Óytkeni bunday seslik uyqaslırsız, bunday kórkem súwretlew qurallarsız hesh qanday qosıq yáki poeziyalıq toplam óziniń gózlegen maqsetine erise almaydı.

Tek ǵana bunday uyqaslar bunday seslik qubılıslar emes ulıwma barlıq poeziyaǵa kerek bolǵan kórinislerdiń hámmesi jám bolǵan qosıq joqarı shıǵa erise aladı. Mine usınday shıǵa erise alǵan dástan «Qırıq qız» dástanı bolıp esaplanadı. Onda biz joqarıda atap ótken barlıq qubılıslar ushırasadı. Olar dástannıń kórkemlik jaǵınan ózgeshe bolıwına hám tásir sheńberiniń keńeyiwine xızmet qılǵan.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR

1. «Qaraqalpaq folklorı» Nókis, «Ilım», 2015 9-13-tom
2. Maqsetov Q., Tájımuratov Á. Qaraqalpaq folklorı. No`kis. 1979-jıl. Q144-150-betler .
3. Maqsetov Q. Qaraqalpaq xalqınıń awızeki kórkem dóretpeleri. Nókis. 1996-jıl. 142-154-betler.
4. N.Dáwqaraevtıń «Shıǵarmalarınıń tolıq jıynaǵı»nda (Nókis,1977, II tom, 138-140-betler),
5. Q.Maqsetov hám Á.Tájımuratovtıń «Qaraqalpaq folklorı» (Nókis, 1979,144-150-betler),
6. Q.Maqsetovtıń «Qaraqalpaq xalqınıń awızeki kórkem dóretpeleri» (Nókis, 1996, 142-154-betler),
7. Q.Járimbetov, J.Nizamatdinov hám I.Allaóbergenovalardıń «Qaraqalpaq folklorı» (Tashkent, 2018,144-150-betler)
8. B.Genjemuratov. Ájiniyaz lirikasınıń poetikası. Nókis. «Bilim»

Research Science and
Innovation House